

TÜRKİYE TARIMINDA SÖZLEŞMELİ ÜRETİCİLİK - KAPİTALİST DÖNÜŞÜMDE BİR HALKA OLABİLİR Mİ?

Özgür TEOMAN*
N. Barış TARTICI**

Öz

Bu çalışmada, Türkiye tarımında son yıllarda yaygınlaşan sözleşmeli üretim modelinin tarımsal üretici kategorileri üzerinde sınıfsal açıdan yaratması beklenen etkileri incelenmektedir. Bu amaçla öncelikle Türkiye tarımındaki ağırlıklı üretici kategorisini oluşturan küçük üreticiliğin kendi yeniden üretim koşullarındaki değişimler, tarım politikalarındaki yapısal dönüşümler kapsamında ortaya konulmuştur. Daha sonra, kapitalist üretim biçiminin farklı üretim sistemlerine nüfuz etme koşulları temel alınarak sözleşmeli üreticiliğin küçük, orta ve büyük tarımsal üretici kategorileri üzerindeki dönüştürücü işlevi araştırılmış ve söz konusu dönüşüm süreci hakkında öngörülerde bulunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Sözleşmeli tarım, kapitalist dönüşüm, küçük üreticilik.

Abstract

Contract Farming in Turkish Agriculture – May It be a Connecting Link for Capitalist Transformation?

In this study, the effects of contract farming, which has recently become prevalent in Turkish agriculture on categories of agricultural producers was analysed. For this purpose, firstly, the changes in the reproduction conditions of small producers; the dominant producer category in Turkish agriculture was introduced in the context of transformation in agricultural policies. Then transformation role of contract farming on small, middle and large agricultural producer categories was explored considering penetration conditions of capitalist mode of production. Finally some expectations about the transformation process were formed.

Keywords: Contract farming, capitalist transformation, small peasantry.

* Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06800, ANKARA, ozgurt@hacettepe.edu.tr

** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, 06800, ANKARA, nbtartici@gmail.com

GİRİŞ

Türkiye tarımında temelleri Osmanlı'da merkezi otoritenin feodal unsurlarla güç çekişmesinin bir ürünü olarak sağlam bir halde bulunan küçük üreticiliğin temel üretici kategorisi olma özelliği 1950'lerden sonra hız kazanan üretim, tüketim ve emeğin metalaşması süreci ile sürmüştür (Keyder, 1988: 164), 1960-1980 arasında ise devletin iktisadi olarak sanayileşme stratejisinin bir parçası, siyasi olarak ise iktidarı elde etme/koruma koşuluna bağlı ittifak arayışına bağlı olarak pekişmiştir. Söz konusu dönemler boyunca uygulanan sadece üretici merkezli ve belirli dönemlerde aşırıya kaçan tarımsal destekleme politikaları, devletin küçük üreticiliğin korunması ve ayakta tutulması yönündeki yaklaşımının kanıtı olarak değerlendirilebilir. Tüm bu süreçler boyunca küçük tarımsal işletmeler için tarımsal üretimde öncelikli amaç kendi yeniden üretimlerini teminat altına almak olmuştur. Bununla birlikte, işletmeler kapitalist üretim biçiminin belirleyici özelliklerinden biri olan piyasaya dönük meta üretimi ile devletin bu yöndeki politikalarının da desteğiyle, giderek daha fazla bütünleşmiştir. Öte yandan kapitalist üretim biçiminin diğer temel özellikleri olan ücretli emek kullanımı ve başkasından toprak kiralama uygulamalarının ağırlığı genel tarımsal yapı içerisinde düşük kalmıştır.

1980 sonrasında ise iktisadi olarak devletin, genelinde tarım sektörüne, özelinde ise küçük üreticiliğe yaklaşımında değişiklik olmuş ve girdi ve fiyat sübvansiyonları ile yürütülen "koruyucu-destekleyici" tavır yerini küçük üreticiliğin üretimi gerçekleştirmesinde kullandığı girdileri oligopolistik koşullarda işleyen¹ piyasalardan sağlamak zorunda kaldığı piyasa merkezli anlayışa bırakmıştır. Özellikle 1999 yılında IMF ile yapılan stand by anlaşması sonrasında söz konusu yaklaşımın önemli ölçüde neo liberal politikaların yürütücüsü konumundaki Dünya Bankası, IMF gibi kuruluşların "telkin ve önerileri" ile şekillendiği bir sürece girilmiştir. Nitekim tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi, Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarımsal Birliklerin işlevsiz kılınması, tütün, şeker pancarı ve fındık gibi bir çok tarımsal üründe üretimin azaltılması gibi uygulamalar, Dünya Bankası/IMF patentli tarım programlarının ortak özelliği olup, "tarımsal sosyal devletin tasfiyesi"²ne dönük (Büke, Gökdemir, 2009: 2) piyasa merkezli tarım politikalarının somut özelliklerini ortaya koymaktadır (Oral, 2006: 412).

Piyasa merkezli tarım politikaları bir yandan tarımsal üreticiler üzerinde gelir düşürücü etki gösterirken, diğer yandan üreticilerin piyasa belirsizliklerine daha fazla maruz kalmasına neden olmuştur. Tarım kesiminde gelirin değişim göstergelerinden birisi ticaret hadleridir. Tarım ürünleri iç ticaret hadleri uzun dönemli bozulma eğilimine olup bu bozulma iki yönlü gerçekleşmektedir: (i) tarım üretici fiyatlarındaki artış düzeyi, mazot ve gübre gibi temel tarımsal girdi fiyatlarındaki artış düzeyinin gerisinde kalmakta, (ii) tarım üretici fiyatlarının,

tüketici fiyatlarına göre alım gücü düşmektedir.² Tarım kesiminde 2000’li yıllarda görülen verimlilik değişimlerinin de üretici gelirlerini önemli düzeyde artırıcı etki gösterdiğini söylemek mümkün görünmemektedir.³

Bu nedenle tarım kesiminde kişi başına gelirin seyri açısından (i) ticaret hadlerinin önemli düzeyde gelir düşürücü etkisinin bulunduğu, (ii) kişi başına verimlilik etkisi açısından ise istihdam azalışlarının ve daha sınırlı düzeyde olmak üzere ürün desenindeki değişmelerin ve teknolojik yeniliklerin kişi başına geliri yükseltici etkisi bulunduğu ileri sürülebilir. Toplamda ortaya çıkan gelir aşınması karşısında çoğu küçük üretici için teknolojik yeniliklerin adaptasyonu ve işletme ölçeğini büyütme imkanı bulunmadığından, küçük üreticilerin ya zamanla aile emeğinin giderek daha fazla bir bölümünü tarım dışı faaliyetlerde veya daha fazla emek gerektiren ve görece daha yüksek getirili tarımsal faaliyetlerde kullanmak ya da tarımsal üretimi tamamıyla bırakmak seçeneğiyle karşı karşıya kaldıkları söylenebilir.

Piyasa merkezli tarım politikalarının önemli bir sonucu da, üreticinin piyasa belirsizlikleriyle giderek daha fazla karşı karşıya kalmasıdır. Devletin ürün alıcısı olarak ürün piyasalarından çekilmesi, piyasa düzenleyici KİT’lerin işlevlerinin aşınması doğal olarak küçük üreticiyi ürününü zamanında satıp satamayacağı, satabildiğinde ise elde edebileceği fiyatın kendi beklentisinin gerisinde kalma ihtimali ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu belirsizlik, üretici açısından alım ve fiyat garantisine dönük olarak sözleşmeli üretim modeli benzeri, gelir yönünden istikrarsızlığı azaltıcı piyasa araçlarına yönelme konusunda bir güdü oluşturmaktadır.

Yine bu dönemde, üretici yapısında büyük ölçekli işletmeler lehine geçmiş dönemlere göre daha süratli bir değişim süreci yaşanırken, tarımsal üretimin örgütlenmesinde de bir değişim sürecinin belirtileri ortaya çıkmıştır. Bu tespit, tarımsal işletmelerin tasarrufundaki arazi büyüklükleri, tarımsal arazilerin tasarruf biçimleri, tarımsal istihdam ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları verilerinde aşağıda açıklanan değişimlerden izlenebilmektedir.

Tarımsal işletme sayılarının işletme büyüklüklerine göre oransal dağılımını gösteren Tablo 1 incelendiğinde, 1990’ların başından itibaren 5 hektara kadar araziye tasarrufunda bulunduran işletmelerin sayısında süreklilik gösteren azalışa bu arazi miktarının üzerindeki arazileri işleyen işletme sayısındaki artış eğiliminin eşlik ettiği görülmektedir. 2000’li yıllarla birlikte artış eğiliminin en yoğun olduğu arazi büyüklüğü 20 hektarın üzerindeki araziler olup bunların içerisinde geçmiş dönemlerle kıyaslandığında 50 hektarın üzerindeki arazilerdeki artış oranı bir sıçrama olarak değerlendirilebilir. Zira bu dönemde, 50 hektarın üzerinde araziye tasarrufunda bulunduran işletmelerin toplam işletme sayısı içindeki oranı binde 71’den binden 178’e çıkarken, bu

işletmelerin tasarrufunda bulunan arazilerin oranı da yüzde 11'den yüzde 21'e yükselmiştir. Bu veriler beraberce değerlendirildiğinde, 2000'li yıllardan itibaren tarımda en küçük, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin paylarının azalıp sadece orta-büyük ve büyük işletmelerin paylarında önemli artışlar olduğunu söylemek mümkün görünmektedir (Aydoğuş, 2010: 50-52). Gelişmiş ve optimal düzeyde teknoloji kullanımı ile artan uzmanlaşmaya bağlı olarak büyük ölçekli işletmelerde tarımsal verim ve gelir düzeyinin artabilecek olması bu değişimin olumlu yönüne işaret etmektedir. Diğer yandan, bu uzun vadeli süreç aynı zamanda sermaye birikimi, teknolojik yenilik ve ölçek büyütme için gerekli yatırım koşullarını sağlayamayan küçük üreticilerin zamanla tarımsal yapıdan çekilmeleri anlamına gelmektedir.

Tablo 1: İşletme Büyüklüklerine Göre Tarımsal İşletme Sayılarının Dağılımı (%)

	<5.0 ha.	5.0–9.9 ha.	10.0–19.9 ha.	20.01-49, 9ha.	>50.0 ha.
1991 GTS*	67.87	17.53	9.42	4.27	0.91
2001 GTS	65.45	18.20	10.64	5.00	0.71
2006 TİYA**	57.49	21.43	12.70	6.60	1.78

Kaynak: Günlü (2012).

*Genel Tarım Sayımı

**Tarımsal İşletme Yapı Araştırması

Tablo 2: İşletme Büyüklüklerine Göre İşletmelerin Tasarrufunda Bulunan Arazi Dağılımı (%)

	<5.0 ha.	5.01-9,9 ha.	10.0-19,9 ha.	20.0-49,9 ha.	>50.0 ha.
1991 GTS	22.13	19.94	20.99	19.82	17.13
2001 GTS	21.34	20.68	23.81	22.82	11.35
2006 TİYA	16.20	18.14	20.97	23.62	21.08

Kaynak: Günlü (2012).

Ölçek bazında işletme sayılarını temel alan söz konusu bulgu, arazi tasarruf biçimi ve tarımsal istihdam verileri ile desteklendiğinde tarımsal üretici kategorilerindeki değişimler hakkında ilave yorumlarda bulunulabilir. Arazi tasarruf biçimlerini gösteren Tablo 3'e bakıldığında, 1990'lı yıllardan bu yana yalnız kendi arazisini işleyen işletmelerin hem sayısal olarak hem de işledikleri

alan bakımından toplam içindeki paylarının azaldığı görülmektedir. 2001-2006 yılları arasında ise, yalnız kendi arazisini işleten işletmelerin sayısındaki azalış, yavaşlamakla birlikte, işletilen alan içindeki payının hızla azalmaya devam etmesi, bu tip işletmelerin ortalama işletme ölçeklerinin düştüğünün bir işareti olarak kabul edilebilir. Kendi arazisine ilaveten dışarıdan arazi kiralayan işletmeler ise bir yandan sayıca artmakta, diğer yandan bu tür işletmelerin işletme ölçekleri büyümektedir. Diğer iki arazi tasarruf biçimine karşılık gelen kiracılık ve ortakçılık ile arazi işleme bakımından ise önemli değişimler gözlenmemektedir.

Tablo 3: Arazinin Tasarruf Biçimine Göre İşletme Sayısı ve İşledikleri Arazinin Dağılımı (%)

Yıllar	1991		2001		2006	
	İşletme Sayısı	İşletilen Alan	İşletme Sayısı	İşletilen Alan	İşletme Sayısı	İşletilen Alan
Yalnız Kendi Arazisi	92.6	89.3	85.9	77.8	85.1	71.4
Kendi Arazisi+ Dışarıdan Arazi Tutma	5.8	9.8	10.5	18.6	12.7	26.4
Yalnız Kiracılık	1.2	0.6	1.8	1.7	1.6	1.5
Yalnız Ortakçılık	0.3	0.3	1.3	1.4	0.4	0.4
Diğer Şekilde Arazi İşletme	0.1	0.1	0.3	0.3	0.1	0.1
İki+Tasarruf Şekliyle Arazi İşletenler	0.1	0.0	0.2	0.3	0.1	0.2
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Günlü (2012).

Söz konusu veriler “Köylü Tarımı”⁴ yoluyla üretim yapan en küçük ve küçük tarımsal işletmeler bakımından bir çözülme meydana geldiği biçiminde yorumlanabilir. 2002-2008 yılları arasında Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımına bakıldığında tarımsal istihdamın yaklaşık 1.7 milyon düzeyinde azalmış olması da bu yorumu destekleyen bir diğer etkidir.⁵ Söz konusu çözülme sürecinde geçimlik üretimin tehlikeye düşmesi sebebiyle en küçük ve küçük işletmelerin ne kadarının tarımsal uğraşından vaz geçerek tasfiye olduklarını saptamak mümkün değildir. Ancak ele alınan dönemde bazı küçük işletme sahipleri arasında sermaye biriktirebilme kapasitesine sahip olanların dışarıdan arazi tutup işletme ölçeğini büyütürken orta işletme grubuna dahil olmaları muhtemeldir. Bu konuda bir diğer ihtimal ise tarım dışı sermayenin orta ve büyük köylü kategorileri ile ittifak kurarak kapitalist tarıma dönük olarak dışarıdan arazi tutmaya elverişli iktisadi koşulları yaratmış olmasıdır. Son yıllarda üreticilerin sebze ve meyve başta olmak üzere talebi artış gösteren

ve daha fazla ve istikrarlı gelir getiren ürünlere yönelmiş olmaları her iki bakımdan ilave arazi ihtiyacı ihtimalini kuvvetlendirici bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Türkiye tarımına dönük piyasa merkezli radikal politika değişiklikleri çok uluslu şirketler, taşeronları ve yerli ortaklarının gıda endüstrisinde küçük işletmeler karşısında piyasa ve kar payı bakımından avantajlı konuma gelmelerinin koşullarını yaratmıştır.⁶ Nitekim çok uluslu firmalar ağırlıklı olmak üzere büyük sermaye, özellikle fikri mülkiyet alanındaki yatırımları ve bu alandaki üstünlüklerine dayalı genişleme stratejileri yoluyla gıda endüstrisine egemen olmayı başarmış (Yenal, 2001: 45-52), alt sektör veya ürün grubu bazında piyasa hakimiyetlerini perçinlemiştir. Bu konuda önemli bir gösterge, Türkiye tarımına yönelik son yıllardaki yabancı sermaye girişlerdir. Tablo 4'e göre, 1954-2005 yılları arasında tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık faaliyetlerine yönelik olarak kümülatif 156 yabancı ortaklı firma bulunurken bu sayı 2010 yılı itibarıyla 409'a yükselmiştir. Ayrıca Tablo 5'e bakıldığında 2005 yılında parasal olarak sadece 7 milyon ABD doları düzeyinde bulunan doğrudan yabancı sermaye girişinin on katın üzerinde bir artışla 2010 yılında 79 milyon ABD doları seviyesine eriştiği görülmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, asıl olarak gıda sanayii ve perakendecilik sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Uluslararası düzeyde organize gıda ve perakendecilik firmalarının tarımsal üretimi sözleşmeli üretim modeliyle örgütleyerek değer zincirlerine eklemeye yönelik girişimleri, Türkiye'de de tarım sektöründe kapitalistleşme sürecinin bir halkası olarak değerlendirilebilir.

Tablo 4: Tarım, Gıda ve Perakendecilik Sektörlerinde Doğrudan Yabancı Yatırıma Konu Şirket Sayıları

Sektörler	1954-2005 Kümülatif	2006	2007	2008	2009	2010	Toplam
Tarım, Avcılık, Ormancılık, Balıkçılık	156	39	46	52	55	61	409
İmalat Sanayi	2.237	412	463	454	388	399	4.353
Gıda Ür. ve İçecek İmalatı	244	42	34	34	50	63	467
Toptan ve Perakende Ticaret	3.579	717	757	760	913	1.082	7.808
Toplam	10.273	2.920	3.304	3.171	2.936	3.233	25.837
Tarım, Avcılık, Ormancılık, Balıkçılık Payı (%)	1.52	1.34	1.39	1.64	1.87	1.89	1.58
Gıda ve İçecek Payı (%)	2.38	1.44	1.03	1.07	1.70	1.95	1.81

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı (2011).

Tablo 5: Tarım, Gıda ve Perakendecilik Sektörlerinde Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri (Milyon ABD Doları)

Sektörler	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Tarım, Avcılık, Ormançılık, Balıkçılık	7	6	9	41	48	78
İmalat Sanayi	785	1.866	4.211	3.955	1.565	847
Gıda Ürünleri ve İçecek İm.	68	608	766	1.252	196	145
Toptan ve Perakende Tic.	68	1.166	165	2.085	389	310
Toplam	8.535	17.639	19.137	14.747	6.250	6.260
Tarım, Avcılık, Ormançılık Payı (%)	0.06	0.03	0.03	0.16	0.77	1.25
Gıda ve İçecek Payı (%)	0.80	3.45	4.00	8.49	3.13	2.38

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı (2011).

Bu çalışmada öncelikli olarak tarımsal üretim biçimlerinden kapitalist tarımın teorik olarak tarım sektörüne nüfuz etme ve egemenlik kurma koşulları ortaya konulmuştur. Ardından sermayenin tarım sektörüne nüfuz etmesinde bir araç işlevine sahip olduğu düşünülen sözleşmeli üretim modelinin işleyişi, Türkiye tarımındaki üretim ve bölüşüm ilişkileri perspektifinden değerlendirilmiştir. Değerlendirmede Türkiye tarımında çeşitli ürünlerdeki sözleşmeli tarım uygulamaları temel alınmıştır. Son olarak sözleşmeli üretim modelinin küçük ve orta üretici kategorileri üzerindeki uyumlaşma ve dönüşüm mekanizmalarından hareketle önümüzdeki dönemler için üreticilerin sınıfsal konumları hakkında öngörülerde bulunulmuştur.

1. KAPİTALİST TARIMIN GELİŞME VE EGEMENLİK KOŞULLARI ÜZERİNE

Tarımda kapitalizm öncesi tarımsal yapılardan kapitalizme geçişte kapitalizmin gerekli ilişkisi sermaye ve emek gücü arasında olup kapitalizm, birer meta haline dönüşen üretim güçlerinin piyasadaki değişim ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmesiyle farklı tarımsal yapılara nüfuz etmektedir (Neocosmos, 1986: 9-15). Ancak bu durum, yarı feodal, köylü tarımı gibi kapitalizm öncesi tarımsal yapıların tümüyle tasfiye olması anlamına gelmez. Bundan ziyade farklı tarımsal yapılar evrilme yönü kapitalizm olmak üzere varlıklarını sürdürebilirler. Kapitalist yönde evrim sürecinde kapitalizm öncesi tarımsal yapıların farklı ülkeler için çözülme süreci ve buna bağlı olarak üretici kategorileri arasındaki farklılaşmalar, ülkenin tarihsel ve toplumsal koşullarıyla

sıkı bir ilişki içinde bulunan, yaratılan tarımsal artığa el koyma yöntemlerindeki dönüşümler aracılığıyla kavranabilir.

Bu bağlamda Türkiye tarımında piyasa merkezli tarım politikalarına geçiş ve azalan devlet desteği sonucu geçim şartları giderek ağırlaşan küçük üreticilik için kapitalist sermayenin artan gücü karşısında dönüşüm alternatiflerinin sorgulanması önem taşımaktadır. Bu alternatiflerden ilki feodal güç sahiplerinin egemenliği ve denetimindeki küçük üreticiliğin “Junker-Prusya”⁷ tarzı bir dönüşüm süreci içerisinde çözülerek ücret karşılığı kırdan çalışan haline gelmesidir ki bu durum tarımda kapitalist üretim biçiminin egemenliğinde proleterleşmeyi tanımlar. İkinci alternatif, küçük üreticiliğin “Köylü-İngiliz”⁸ tarzı dönüşüm sürecinden geçerek kapitalist üretici olması ihtimalini içerir. Bu ihtimal dahilinde Lenin (1988: 159)’in “kır burjuvazisi” ya da “hali vakti yerinde köylülük” olarak tanımladığı köylü kategorisi, kirayla toprak tutma yoluyla kapitalist çiftçilerin doğmasına yol açabilir. Son dönüşüm alternatifi ise kapitalist üretim biçiminin zaman içinde meta ilişkilerine dayanan çeşitli yöntemleri kullanarak kapitalist olmayan tarımsal yapılara nüfuz etmesine dayanır. Buna göre tarımda kapitalist tarzda olmayan örgütsel yapılar kapitalizm için sermaye birikimini ilerletebileceği bir ortam oluşturur (Luxemburg, 1986: 319). Kapitalist sermaye meta ekonomisinin güçlenmesinin beraberinde getirdiği ilişkileri kullanarak tarımdaki üretim ve bölüşüm koşullarını kendi lehine değiştirmeye çabalar. Kapitalizme eklemlenme olarak tanımlanabilecek bu süreçte küçük üreticiliğin tedrici olarak farklılaşarak nihai aşamada tasfiye olması ve sermayenin sanayi ve hizmetler sektöründe olduğu gibi tarımda da üretim sürecine hakim olması beklenir.

Türkiye tarımında kapitalizme geçiş sürecini değerlendirirken, birinci alternatifin göstergesi olan tarımsal artığa ekonomi dışı yollardan el konulması ile mülksüzleşme-proleterleşme olgularının geçerli olduğunu iddia etmek oldukça zordur. Güney Doğu Anadolu Bölgesi için süregelen, yarı feodal tarımsal yapıdan kapitalizme geçiş sürecinin gelişimi ve nedenlerini ise tarihsel kökleri geçmişte bulunan aşiret-devlet ilişkilerinin ekonomi politiğinde aramak gerekmektedir. İkinci ihtimalin Türkiye tarımı açısından göstergesi olarak küçük üreticiliğin “kirayla toprak tutma” yoluyla geçimlik tarzda basit meta üretiminden tamamen piyasa merkezli ticari tarıma yönelerek kapitalist yöntemler kullanarak tarım yapması kabul edilebilir. Ancak tarımda toprak mülkiyet ve arazi kullanım biçimlerine ait veriler incelendiğinde küçük üreticiliğin ağırlıklı olarak geçimlik üretime devam ettiği, geçim şartlarının giderek ağırlaştığı koşullarda ise başka toprak sahipleri ile “ortakçılık” ilişkisini yeğlediği anlaşılmaktadır (TÜİK, 2011). Ortakçılık ilişkisi başka arazi sahibinin toprağında gerçekleştiğinden, küçük üreticinin bu davranışını, bağımsız olarak ticari tarıma yönelerek sermayesini artırmaktan ziyade mevsimsel olarak tarım ve tarım dışı çoklu işlerde çalışmaya başlamak (Teoman, 2001: 58) ve tarımdan

kopmamak için ilave bir gelir elde edebilme gayreti olarak yorumlamak yerinde olur. Son dönüşüm alternatifinin sorgulanması ise Türkiye’de küçük üreticiliğin kapitalist üretim biçimine eklenme süreci ve sürecin muhtemel sonuçları hakkında çok daha aydınlatıcı bilgiler verebilir. Tarımsal üretici kategorilerinin kapitalist üretim biçimine entegrasyonu teorik olarak çeşitli aşamaları içerir. Genel olarak tarım, özel olarak da küçük üreticilik açısından kapitalizmin dönüşüm yaratan etkileri; üretici güçlerin gelişmesi, bütün toplumsal ilişkilerin değişmesi vb. çok yavaş ve tedricen ortaya çıkar. İlk aşamada kapitalizm öncesi üretim biçimleriyle kapitalist üretim biçimi arasında bağlantılar kurulur. Bu bağlantı sürecinde geçimlik düzeyde üretim yapan ve hane halkı düzeyinde örgütlenen üreticiler üretimlerini meta değişimine dönük olarak organize etmeye başlarlar. Değişim ilişkilerinin gelişmesi ve piyasaya dönük üretimin toplam hane halkı üretimi içindeki payının ağırlık kazanmasıyla üretim, kapitalist üretim biçiminin koşullarınca belirlenmekle kalmayıp üreticiler arasındaki sosyal ilişkilerin de (geleneksel kırsal ilişkiler kapsamında beraberce çalışarak üretme, dayanışma vb) dönüşüme uğramasıyla piyasa merkezli olarak işlemeye başlar (Painter, 1986: 222). Bu aşamaya gelindiğinde kırsal üreticiler üretim araçlarının bazılarını sahip olmalarına karşın geçimleri için gerekli araçları piyasa dışı yollar aracılığıyla edinebilme olanaklarını yitirirler (Büke, Gökdemir, 2009: 6).

2. TÜRKİYE TARIMINDA SÖZLEŞMELİ ÜRETİM MODELİNİN ÜRETİM VE BÖLÜŞÜM İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Tarımda sözleşmeli üretim⁹ modeli, sınai ve ticari firmalar ile üreticiler arasında ürünün ekimi dikimi veya üretiminden önce yapılan, tarımsal üreticinin belirli bir ekim alanı ve üretimi gerçekleştirme sorumluluğunu yüklenmesi, buna karşılık, firmaların da elde edilecek ürünü belirli şartlarda almayı garanti ettiği anlaşmaya dayalı üretim ve pazarlama modeli olarak tanımlanabilir (Özçelik vd., 1999: 7). Tanımdan anlaşılacağı gibi sözleşmeli üretim modeli, tarım, sanayi ve ticaret kesimleri arasında dikey entegrasyona dayanmaktadır.

Türkiye’de izleri 20. Yüzyıl’ın başlarından itibaren gözlenebilen sözleşmeli üretim uygulamaları tarım ve sanayi (özellikle gıda ve tekstil) sektörleri arasında hammadde-mamül mal ilişkisini kurmakta kullanılmakla birlikte, modelin fazlaca yaygınlaşmamasına bağlı olarak küçük üreticini bağımsız konumunu koruyabildiği biçimde gerçekleşmiştir. 1980’li yıllardan itibaren, dünya ekonomilerinde yükselişe geçen küreselleşme ve 1994 Dünya Ticaret Örgütü Tarım Antlaşması’nın bir uzantısı niteliğindeki neo liberal gıda rejimi¹⁰ altında hem kesimler arası dikey entegrasyon hem tarımsal üretimin örgütlenmesi beraberce dönüşmeye başlamış, sözleşmeli üreticilik modeli,

üretimin yeniden örgütlenmesinde ve küçük üreticinin firmaya daha fazla tabi kılınmasında etkili olmuştur.¹¹

Türkiye’de sermaye önceleri kendisi için gerekli tarımsal metalleri sermayesini üretim sürecinde kullanmaksızın sadece değişim yoluyla kooperatifler, tarımsal birlikler, tüccarlar ve diğer çeşitli araçlar aracılığıyla temin etmekte idi. Bu tercih tarım sektörünün iki temel evrensel özelliği yardımıyla açıklanabilir: İlk olarak doğası gereği karını ençoklaştırma hedefine odaklanan kapitalist sermaye, doğa koşullarının doğrudan etkisine bağlı olmanın getirdiği riskler ve üretim sürecinin görece uzunluğuna bağlı olarak sermayenin devir hızının düşük olması sebebiyle tarımsal üretim sürecine dahil olmamayı yeğlemiştir. Devletin tarım sektörüne sağladığı girdi ve fiyat sübvansiyonlarının tarımsal metallerin değişim değeri bakımından kapitalist sermaye için elverişli bir ortam yaratmış olması da sermayenin üretim sürecinin dışında kalmasını kolaylaştırıcı diğer faktör olarak değerlendirilebilir.

Dünya Ticaret Örgütü’nün 1994 Uruguay Turu Tarım Antlaşması ile aldığı kararlar dünya ölçeğinde tarım piyasalarının büyük ölçekli çok uluslu sermayenin denetim ve kontrolü altına girmesi bakımından elverişli bir ortam yaratmıştır. Zira kararların ana teması, ulusal nitelikteki tarımsal destekleme politikalarının ortadan kaldırılarak tarımsal üretim ve değişimin tamamen piyasa mekanizması tarafından gerçekleştirilmesine dayanmaktadır. Türkiye’de 2006 tarihinde çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu ile söz konusu “piyasacı” anlayışın pratiğe dönüşmesindeki hukuksal alt yapı oluşturulmuştur. Nitekim Tarım Kanunu’nda yer alan “*tarımsal hizmetlerde de devletin üretim, işleme, pazarlama gibi faaliyetlerden süreç içerisinde geri çekilmesi, buna karşılık bu faaliyetlerde özel sektörün rolünün artırılması*” ibaresi anlayış farklılığını açıkça ortaya koymaktadır (Kılıç, Bor, 2009: 115).

Tarım sektöründe müdahale ve destekleri azaltıcı kararların ve serbest ticaret antlaşmalarının beklenen sonucu firmalar arasında rekabetin artarak bir müddet sonra “sermayenin merkezileşmesi” olgusunun ortaya çıkmasıdır. Uruguay Turu sonrası yaşanan süreçte beklenen eğilimin gerçekleşmiş olduğu girdi ve ürün piyasalarındaki firma birleşmeleri ve satın alımları sonucu ortaya çıkan “sermaye yoğunlaşması” verilerinden anlaşılmaktadır.¹² Merkezileşen sermaye, neoliberal gıda rejimine uygun olarak maliyetleri düşürebilme ve ürün standardını sağlayabilmek için artık üretim sürecine müdahale ederek girdi ve ürün piyasalarında beraberce denetimi sağlama çabasındadır. Son yıllarda gıda sektöründe ortaya çıkan teknolojik gelişmeler,¹³ kalite ve standardı sağladığı sürece büyük sermayeli küresel gıda firmalarının tarımsal ürünleri herhangi bir coğrafyadan satın alarak daha geniş piyasalarda gıda ürünü olarak pazarlayabilmelerine olanak tanımakta (Başaran, 2008: 78) ve birincil

üreticilerin daha düşük maliyetlerle üretime zorlanmaları konusundaki baskılar giderek artmaktadır (Windhufur, Jennie, 2005: 8).

Sözleşmeli üreticilik bu bağlamda değerlendirildiğinde sermaye bakımından üretici ile arasında bir bağımlılık ilişkisi kurarak bu çabaya hizmetin bir aracı olarak kullanılmaya başlandığını ileri sürmek mümkündür. Tarımsal işletmelerin sözleşmeli üretime yönelmelerindeki temel amaç, sözleşme yapılan firmaların aynı, nakdi, kredi ve teknik yardımlarından yararlanılması ve üretim ve pazarlama risklerinin azaltılması ile kazanç kapasitelerinin artırılmasıdır (Edleman, 2006: 97; Özçelik *vd.*, 1999: 7). Nitekim yapılan sözleşmeler ile üretim sürecinde kullanılacak girdiler firma tarafından sağlanmakta, bazı durumlarda üretim yöntemi dahi firma tarafından belirlenmekte ve üretici kendi seçiminden uzaklaştırılarak ürün kalitesi ve standardı teminat altına alınmaktadır. Bu suretle sermaye, besin zinciri içerisindeki hammaddenin yaratıldığı tarımsal üretim aşamasını kontrol altına almakta ve zincir üzerinde bütünsel bir egemenlik kurma şansı elde etmektedir (Kılıç, Bor, 2009: 103-104). Bu konuda bir örnek olarak Türkiye tarımında tütünde sözleşmeli üretimi sürdürmeye devam eden üreticilerin girdi, üretim kalitesi, fiyat ve üretim kararları üzerinde kontrollerinin giderek azaldığı ve kontrolün tütünle ilgili fabrika ve kuruluşlar ile yabancı sermayenin egemenliğine girdiği saptanmıştır (Bor, 2011: 89). Maliyetler açısından değerlendirildiğinde ise sözleşmeli üretim, sermayenin üretim sürecindeki risklerini ve emek maliyetini üreticiyle paylaşarak toplam maliyetleri azaltıcı bir işleve sahiptir. Çünkü sözleşmeli üreticilikte her ne kadar üretim köylünün toprağında gerçekleşip nakdi olarak bir karşılığa sahip olsa da sermaye maliyetleri bakımından Rusya'da feodalizmin çözülme sürecinde gelişen ve kapitalizm öncesi bağımlı emek kullanımı¹⁴ ile kapitalizmin bileşiminin bir özelliği olan "emek hizmetini"¹⁵ çağrıştırmakta ve bu durumda emek için ödenen fiyatlar kapitalist anlamda emeğin kiralanması durumundaki fiyatların altında kaldığı (Lenin, 1988: 180) için sermaye tarafından tercih edilmektedir.

Sözleşmeli üreticilik kırsal üretim kategorilerinin kapitalizme eklenerek farklılaşması bakımından değerlendirildiğinde, sözleşme, üretici ile sermaye arasında hem üretim hem de değişim açısından eşitsiz bir değişim ilişkisi kurmaktadır. Firmaların üretici seçiminde, arazi varlığı, sulama olanakları, ürün çeşidi,¹⁶ alet ve makina varlığı, ailenin işgücü varlığı, işletme arazilerinin firmanın tesislerine uzaklıkları ve üreticilerin sosyal nitelikleri belirleyici rol oynamaktadır. Bu ölçütlere uygun olarak firmaların sözleşme yapmak için örgütlenmemiş küçük üreticileri tercih ettiği durumda,¹⁷ üreticiler sözleşme koşullarına neredeyse hiç müdahale edememekte¹⁸ ve firmalar üretim teknolojisi, yöntemleri ve mübadele koşullarını üreticilere dayatabilmektedirler (Özçelik *vd.*, 1999: 5). Küçük işletmeler çoğunlukla karşılıksız aile emeği kullanmaları ve kişisel tüketim düzeylerinin esnek oluşu sayesinde (Friedman,

1978: 536) büyük işletmelere göre maliyetler yönünden önemli bir avantaja sahiptirler. Ayrıca küçük işletmeler üretimin her aşamasında içsel bir denetim mekanizmasını devreye soktuklarından sermayeye ilave maliyetler getirmedikleri gibi örgütlenme düzeyleri düşük olduğu için pazarlık güçleri de orta ve büyük işletmelere göre düşük düzeydedir. Sözleşmeli üretimin, üreticiler adına pazarlık yapabilecek bir üretici örgütü olmaksızın yaygın olarak firma ile bireysel küçük üretici ya da üretici gruplarıyla yapıldığı koşulda pazarlık gücünün firma lehine olmasının yanısıra ürün ödemelerinde gecikme, yetersiz teknik girdi yardımı ve bilgilenme gibi üreticinin aleyhine durumlar oluşabilmektedir (Rehber, 2000: 19). Bu durumlar karşısında küçük üreticilerin mağdur olması ihtimaline karşı pazarlık koşullarının daha eşit düzeyde gerçekleşebileceği hukuki alt yapının düzenlenmesi önem taşımaktadır.¹⁹

Sözleşme her ne kadar tarafların iradesine bağlı olarak gerçekleşse²⁰ de üretici olarak küçük aile işletmelerini sözleşme yapmaya iten koşullar ve uzun dönemde yaşam düzeylerindeki değişimler sorgulanmaya muhtaçtır. Küçük işletmelerin önemli bir kısmı için kendi yeniden üretimlerini gerçekleştirmek ve üretime devam edebilmenin önemli koşulu, sermaye sahipleriyle borç ilişkisini sürdürebilmelerine bağlıdır. Lenin (1996: 24) borçluluk ilişkisinin küçük köylü için beraberinde getirdiği koşulları aşağıdaki biçimde ifade etmektedir:

“Köylü toprağını ipotek ettirmiş ise kredi veren alacaklıya bıraktığı rantı da geri almak zorundadır... Fiilen çoğunlukla ondan “ek iş” istemek zorunda olduğu, yani emek gücünü ona satmak zorunda olduğu kapitalist ile – kredi veren alacaklı, tüccar, sanayi girişimcisi ile- iş yapmak zorundadır.”

Bu bağlamda kendi yeniden üretiminin sürdürülebilmesi halihazırda borçlanmaya bağlı olan küçük üretici sözleşme karşılığında emek hizmeti sunmakta ve kendi açısından sözleşme iradi olmanın ötesinde borçlanmanın bir aracı halini almaktadır.²¹ Böylece kredi piyasasından resmi yollardan uygun koşullarda kredi temin edemeyen küçük üretici, sözleşme sayesinde borçlu olduğu kırsal sermaye sahiplerini (büyük toprak sahibi, ağa, tüccar, tefeci vb) sanayi sermayesi ile ikame etmiş olur. Kredi piyasasından borçlanabilen üretici açısından da, borcun vadesinde ödenebilmesi önem taşır ve sözleşme, bu üreticilere belirli bir tarihte belirli bir miktar ve fiyat üzerinden toplam bir ödeme yapılmasını garanti etmiş olur. Ancak sözleşmeli üretime bağlı borçluluk ilişkisinin küçük üretici açısından doğurduğu şartlar diğer borçluluk ilişkilerinden farklıdır. Sözleşme süreci başladıktan sonra küçük üretici neyin nerede, nasıl ve ne zaman üretileceğine dair kararları, neredeyse tamamen sermayeye devrettiği için bir bakıma üretim sürecindeki bağımsızlığını kaybetmekte ve ürettiği ürüne yabancılaşmaktadır.²² Ayrıca küçük üretici tüm sabit sermayesinin kendisini proleterleşmekten alıkoyabilen en önemli unsuru olan toprağını sözleşme kapsamındaki ürün lehine değiştirdiği için sözleşmeyi

feshetme imkanını ve pazarlık gücünü kaybetmeye başlar. Bu durumda zaten sözleşme şartlarını kendi lehlerine düzenleyebilen firmalar “sömürü” koşullarını artırabilme²³ şansı elde ederler (Key, Runsten, 1999: 381-382). Sözleşmenin feshi halinde ise sınai ürüne yüksek derecede bağlı hale gelmiş küçük üretici için sonraki üretim dönemlerinde uygun kalite ve miktarda girdi temin edememe sebebiyle üretim düzeyinde yetersizlikler ortaya çıkabileceği gibi piyasa belirsizliklerine karşı duyarlılığın artması sonucu gelir düzeyinde düşmeler oluşabilir. Bu koşullar altında küçük üreticiliğin sınıfsal konumunda “değişme” ya da sınıf içi “farklılaşma” olgularının ortaya çıkması beklenir.²⁴ Öyle ki borcunu ödeyememe durumu bazı kişiler için üretim ve bölüşüm ilişkileri bakımından dönüşümlere yol açabilir. Toprağını; yani temel üretim aracını satmak mecburiyetinde kalabilecek işletme sahipleri için tarımsal üretimden kopma ya da tarımda ücret karşılığı çalışmaya başlama-proleterleşme-seçeneği geçerli olacaktır. Bir diğer ifadeyle piyasanın gizli elinin zorlamasıyla girdiği sözleşme ilişkisi onu proleterleştirmiş olur (Kılıç, Bor, 2009: 116).

Kendi yeniden üretim koşulları iktisadi olarak ağırlaşan, ancak toprak mülkiyetini tehdit edici boyuta varmayan üreticiler için ise etki, bölüşüm ilişkileri üzerinde kendisini göstererek sınıf içi gelir farklılaşmaları sonucunda değişik kırsal tipolojiler (ortakçılık, kiracılık, mevsimlik işçilik vb) altında konumlanmalara yol açabilecektir.

Bu durumun, küçük üreticinin finans piyasalarından borçlanması koşulunda da farklılaşması beklenmemektedir. Sözleşmeli üretimi piyasa belirsizliklerini gidermenin bir aracı olarak benimseyen küçük üretici (Keyder, Yenal, 2011) için sermaye birikim düzeylerinin yetersizliği göz önüne alındığında borçlanma, kaynağı ne olursa zorunlu bir seçenek olmaktadır. Aynı kırsal sermaye sahiplerinden borçlanma durumunda olduğu gibi belirli bir vade sonunda kendisine borç veren kuruma geri ödeme yapması gereken küçük üretici için, üretim dönemi sonunda hem üretimin pazarlanma süresi hem de elde edeceği fiyat düzeyi yaşamsal önem taşımaktadır. Türkiye tarımında tarımsal kredilere sağlanan sübvansiyonların giderek azaldığı ve kredi piyasasında özel bankacılığın payının yükseldiği ortamda kredi faizlerinin yükselmesi, yeterli fiyatı elde edemeyen küçük üreticinin farklılaşma sürecini hızlandırıcı etkide bulunabilecektir (Yıldırım, 2010). Bu konuda Sultaniye’de domates üretiminde sözleşmeli üretim yapan üretici kategorileriyle yapılmış olan saha araştırması da bu iddaları destekler niteliktedir. Nitekim sözleşmeli üretim yapan küçük üreticiler ile yarı proleter tarım işçilerinden oluşan hanelerin bir kısmı borcu²⁵ borçla erteleyerek üretime devam etmeye çalışmakta iken bir kısmı ise topraklarını kaybederek tamamen işçi konumuna gerilemişlerdir (Ulukan, 2009: 256-257).

Sözleşmeli üretime dahil olan orta ve özellikle büyük işletmeler için kapitalizmin tarıma nüfuz etme koşul ve sonuçları doğal olarak küçük işletmelerden farklıdır. Bu tip tarımsal organizasyonların sahip oldukları sermaye düzeyi görece olarak daha yüksek olduğu için bazı ürünlerde firmalar tarafından tercih edilmektedirler. Çünkü makinalı hasadın gerekli olduğu ürünlerde sadece sabit sermaye düzeyi yeterli olanlar ihtiyacı karşılayabilmektedir. Ayrıca firmalar idari maliyetlerin düşürülebilmesi ve bazı hizmetlerin karşılanabilmesi bakımından (ürünü çeşitli araçlarla firmanın gıda işleme tesislerine taşıma, ambar, depo gibi ürün saklama olanaklarına sahip olma) orta ve büyük işletmelere yönelmektedirler (Winson, 1990: 388-389). Sözü edilen görece büyük sermaye sahipliğine bağlı olarak orta ve büyük işletme sahiplerinin pazarlık güçleri yüksektir (Müftüoğlu, Ulukan, 2010: 182). Ayrıca orta ve büyük işletmeler ölçek büyütürük üst kategorilere geçebilme olasılığına sahiptirler. Borçluluk ilişkisi de bu tip işletmeler için görece piyasa kurallarının daha iyi işlediği koşullarda gerçekleştiği için küçük üreticide olduğu gibi yeniden üretimi sürdürmenin veya var olmanın bir engeli olarak ortaya çıkmayabilir. Orta ve büyük işletmeler için sözleşmeli üretime geçişin beklenen etkisi daha ziyade kapitalist üretim biçiminin koşullarından olan “ücret karşılığı emek kullanımı”nın gelişmesi ve “kirayla ilave toprak tutma” olarak ortaya çıkabilir. Ayrıca bu tip işletmeler sözleşmeli üretim sonucunda elde etmiş oldukları ilave geliri sahip oldukları teknoloji düzeyini geliştirmede kullanarak sermaye birikimlerini artırabilirler. Yukarıda bahsedilen domateste sözleşmeli üreticilik hakkında yapılmış olan çalışmada, büyük işletme sahiplerinin çalışmanın girişi bölümünde Türkiye tarımı için kendi arazisine ilaveten dışarıdan arazi kiralayan işletmelerin sayısının artmakta oluşuna uygun bir biçimde toprak satın alarak veya kiralarak topraklarını genişlettikleri saptanmıştır (Müftüoğlu, Ulukan, 2010: 183). Çalışma bulgularına göre, söz konusu büyük işletme sahipleri elde ettikleri ilave sermaye birikimini yeni teknolojilere yatırım ve ticaret alanında değerlendirmektedirler. Aynı çalışmada kapitalist üretim biçiminin belirleyici diğer koşulu olan ücretli emek kullanımının ise mevsimlik işçilerin yanısıra sürekli işçi kullanımı²⁶ ile somut olarak gerçekleştiği bulgusu elde edilmiştir (Ulukan, 2009: 254-255). Sonuç olarak halihazırda gelişmiş düzeyde meta ilişkilerine entegre olmuş bu tip işletme sahipleri için kapitalist çiftçiliğe evrilme sürecinin hızlanması muhtemeldir.

SONUÇ

Kapitalizmin tarıma nüfuz etmesinin bir aracı olarak görülebilecek sözleşmeli üreticilik, çokuluslu sermayenin neoliberal gıda rejimi uyarınca kaliteli ve standart tarımsal hammaddeleri farklı coğrafyalardan uygun maliyet koşullarında temin edebilmenin bir yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. Sözleşmeli

üreticiliğin kullanılmasıyla kapitalist sermaye, tarımda fiilen üretici olmaktan ziyade aile tipi işletmeler de dahil olmak üzere tarımsal meta üreticilerini girdi-ürün-pazarlama ilişkileri üzerinden kontrol etmeye başlamıştır. Sözleşmeye dayalı kontrol sürecinin Türkiye tarımının temel üretici kategorisi olan küçük üreticilerin sınıfsal konumları bakımından etkileri araştırıldığında, borçluluk ilişkisine bağlı olarak toprağını satmak zorunda kalmadığı sürece küçük üreticiler arasında sınıf içi farklılaşmalara, toprağın mülkiyetinin kaybı halinde ise sınıfsal değişme -proleterleşmeye- yol açması beklenmektedir. Beklenen çözülmenin mevcut ekonomik yapıda yavaşlatılabilmesi, sürecin iyi yönetilmesi ve küçük üreticilerin mağduriyetlerinin engellenebilmesi için sözleşmeli üreticilerin firmalar karşısında pazarlık güçlerini artırmaya dönük olarak kooperatif bazında örgütlenmelerinin kamu otoritesi tarafından sağlanması/teşvik edilmesi düşünülebilir.

Orta ve büyük işletmeler bakımından sözleşmeli üreticiliğin muhtemel etkisi ise kapitalist üretim biçiminin koşulları olan ücret karşılığı emek kullanımı ve kirayla toprak tutmanın yaygınlaşmasıyla kapitalistleşme yönünde bir eğilimin ortaya çıkması ve işletme sahiplerinin sermaye birikiminin artması olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu eğilimin, gelişmiş ve optimal düzeyde teknoloji kullanımı ve artan uzmanlaşma ile desteklendiğinde tarımsal verim ve üreticilerin gelir düzeyinde olumlu etkiler yaratması mümkündür. Son olarak tüm bu olası dönüşümlerin, ani bir dönüşüme işaret etmemekle birlikte, tahmini gerçekleşme sürelerinin önceki dönemlerdeki sınıf içi ve sınıfsal dönüşümlerden daha kısa olacağı öngörülmektedir.

NOTLAR

¹ Tarım sektörüne verimlilik artırıcı girdi sağlayan KİT'lerin kapatılmalarının ardından piyasalarda gübre, tohumluk, tarımsal ilaç gibi girdilerde oluşan rekabetten uzak yapının varlığı dikkat çekmektedir.

² Boratav (2009), tarım kesimi açısından iç ticaret hadlerinin gelişimini ve son dönemlerde içinde bulunduğu bozulmayı incelemektedir. Ayrıca, tarım ürünleri fiyatlarında girdi fiyatlarına göre gerilmenin bir göstergesi olarak, Kıymaz ve Saçlı (2008), 2000 ve 2001 yıllarında mazot ve gübrenin üretim maliyetleri içerisinde hububatlar için %25, yağlı tohumlar için %30 düzeyinde payı olduğunu, bu oranların, 2007 yılında bölgelere göre değişim göstermekle birlikte, hububatlar için %30-40, yağlı tohumlar için %45-55 düzeyinde yükseldiğini ifade etmektedir. TÜİK tarafından son bir kaç yıla ilişkin olarak üretilen fiyat endeksleri de bu bulguları desteklemektedir. 2007 yılından sonra tarım ürünleri fiyatlarında gözlenen hızlı artış 2011 yılından itibaren durulmuş görünmekte olup iç ticaret hadlerindeki bozulma etkisini sürdürmektedir. TÜİK'in tarım ürünleri üretici fiyatları endeksi (2003 baz yılı endeks değeri = 100) son on yıl içinde 100-110 aralığında seyretmektedir. Yine 2003 yılını baz alan tüketici

fiyatları endeksi ise, 2011 yılı başında 183, sonunda ise 201 düzeyinde gerçekleşmiştir. TÜİK'in tüketici fiyat endeksi verilerine göre, tarımda temel girdiler arasında yer alan mazot fiyat endeksi ise, 2011 yılında 250-300 düzeylerinde seyretmiştir.

³ Tarım kesimindeki kişi başına ortalama verimlilik değişmelerinin 2002 sonrası dönemde tarım istihdamındaki dalgalanmalardan etkilendiği söylenebilir. 2002-2007 yılları arasında tarım sektöründeki hızlı istihdam azalışı, işgücünün ortalama verimliliğinin artışına yansırken, 2008-2011 döneminde kriz koşullarının etkisiyle artan tarım istihdamı, verimliliğin azalma eğilimine girmesine neden olmuştur. Bu durumda, 2000'li yıllarda genelde görülen verimlilik artışlarının, daha sınırlı düzeyde ürün desenindeki değişme ve teknolojik yeniliklerden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

⁴ Köylü Tarımı, köylünün mülkiyetindeki toprak üzerinde kendisinin ve ailesinin emek gücünü kullanarak öncelikli olarak kendi yeniden üretimini teminat altına aldıktan sonra tarımsal fazlasını piyasada değerlendirecek şekilde üretimi gerçekleştirdiği bir tarımsal organizasyon olarak tanımlanabilir.

⁵ TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketleri metodolojisinde gerçekleştirilen yapısal değişiklik sonrasında, yeni istihdam serileri 2004 yılına kadar güncellenmiştir. Daha önceki yıllarla doğrudan karşılaştırma yapma imkanı bulunmadığından, yazarlar kendi hesaplamalarına ve Tunalı ve İlkaracan (2009)'a dayanarak tahmin vermektedir. Tarımsal üretimin yapısal koşullarından olan mevsimlik üretim ve Türkiye tarımındaki aile işletmeciliği ağırlıklı olmakla birlikte oldukça heterojen üretici yapısı göz önüne alındığında tarımda istihdam olgusu son derece problematik ve tartışılan bir olgudur. Nitekim 2008-2010 arasında Türkiye'de tarımsal istihdam tekrar yükselerek 800 bin kişiden fazla artmıştır. (TÜİK, 2011) Bu durumu, 2008 Küresel İktisadi Krizine bağlı olarak şehir ve kasabalarda işini kaybeden emekçi kitlelerin, 2008-2011 yılları arasında görece yüksek seyreden tarım ürünleri fiyatlarının üretimi çekici kılmasının da etkisiyle geçimlerini sağlayabilmek adına kırsala yönelmeleri biçiminde değerlendirmek yerinde olur. Ancak tarım istihdamının 2011 yılında gösterdiği artış halen açıklanmaya muhtaçtır. Bununla birlikte, bu çalışmada tarım istihdamında görülen artışın yukarıda sayılan koşullarda geçici olduğu ve orta ve uzun vadede azalış yönünde seyredeceği düşünülmektedir.

⁶ Türkiye'de gıda üretiminde uluslararası büyük sermayeli firmaların denetim ve ağırlıklarının yükselmesine bağlı olarak ortaya çıkan yeniden yapılanma süreci hakkında bkz. Yenal (2001), Oral (2006).

⁷ 16-19. Yüzyıllar arasında Prusya'da feodal toprak sahiplerinin malikanelerinde eski serfleri, bağımlı işgücü haline dönüştürmeleri ile başlayıp 1870'ten sonra yoksul kırsal göçmen emeğinin kullanılması ile pekişen, feodal toprak sahibi ekonomisinin "içsel" değişimi sonucunda ortaya çıkan kapitalizme geçiş süreci (Bernstein, 2009: 45).

⁸ İngiltere deneyimi özelinde sermaye birikimi ve kar elde edebilmek için 15-18. Yüzyıllar arasında toprakların ticari amaçla kiralanması sonucunda (Bernstein, 2009: 42-45) üretim biçiminin kapitalist çiftçiler, kiracı çiftçiler ve tarımsal ücretli işçilerden oluşan üçlü yapıya dönüşme süreci. Bu yapı içinde toprak sahibi rant, kiracı-kapitalist çiftçi kar ve tarım işçisi ücret elde etmektedir (Ulukan, 2009: 33).

⁹ Sözleşmeler "piyasa sözleşmesi", "kaynak sağlama sözleşmeleri" ve "üretim yönetimi" olarak üç ayrı biçimde yapılmaktadır. Piyasa sözleşmesi tipinde üretici ve

alıcı ürünün gelecekteki satım ve alım şartları hakkında anlaşır. Kaynak sağlama sözleşmesi tipinde alıcı toprak sağlama ve teknik danışmanlık dahil olmak üzere seçilen girdileri sağlamayı taahhüt eder. Son olarak üretim yönetimi tipinde üreticiler, girdi rejimleri ve ekim ile hasat yöntemlerini de kapsayan idari ve denetim koşullarına uymayı kabul ederler. (Mighel, Jones (1963)'ten aktaran Minot (1986, 11).

¹⁰ Gıda rejimi kavramı uluslararası gıda üretim ve tüketimini sermaye birikiminin tarihsel biçimleriyle ilişkilendiren bir kavram olup (Ulukan, 2009: 57), tarımsal modernizasyonun temsil edicileri konusundaki belirsizliklerin tartışılmasına, gıdanın küresel politik ekonomideki rolünün altının çizilmesine ve kriz, dönüşüm ve geçiş üreten özel gıda rejimlerinin tarihi çelişkilerinin kavramlaştırılmasına olanak tanımaktadır (McMichael, 2009: 140). Buna göre tarım ve gıda ilişkileri ancak kapitalizmin kendi tarihsel serüveni içerisinde ve bu geniş bağlama yerleştirilerek anlaşılabilir. Tarım gıda ilişkilerinin çözümlenebilmesi ise ilişkilerin üretim, tüketim ve dağıtım süreçlerinin bütünsel olarak analiz edilebilmesini gerektirmektedir. Örneğin buğday üreticilerinin durumu anlaşılacak istendiğinde analiz buğday üretimine tohum, gübre, mazot, zirai ilaçlar gibi girdileri sunan “geri” bağlantıların; buğdayın işlenmesi (örneğin makarna haline getirilmesi) paketlenmesi ve dağıtılması süreçlerini içeren “ileri” bağlantıların ve nihai tüketicilerle buluşması (örneğin bir restoranda lazanya olarak tüketilmesi) süreçlerini kapsamalıdır (Atakan, Büke, 2010: 188). Kavramın yaratıcısı Friedman (2005)'a göre birincisi serbest ticaret retoriği ile çerçevelenmiş tarımsal meta ticaretine dayanan (1870-1930'lar), ikincisi ise daha keskin bir biçimde ideolojik beklentiler çerçevesinde şekillenen gıda yardımları ile uygulanan (1947-1970'ler) iki uluslararası gıda rejiminin ardından kapitalist sistem, “Yeşil Kapitalizm” olarak ifade edilebilecek üçüncü bir sürece girmiş bulunmaktadır. Yeni süreçte sermaye, geçmişte az gelişmiş ülkelerden gıda ticareti ve yardımları ile sağladığı kazançlarına, maliyetlerden tasarruf edici teknikler ya da “çevreyle dost ürünler” kültürel söylemi vurgusuyla karlı üretimi destekleyen “çevresel rejim”deki dönüşüm ile yeni bir boyut kazandırmış görünmektedir (Friedman, 2005: 2).

¹¹ Sözleşmeli üretimin hangi ürünlerde ne derece yaygınlaştığı konusunda kapsamlı istatistik üretilmemektedir. Bununla birlikte, 1970'lerden itibaren yaygınlaşmaya başlayan özel kesim sözleşmeli üreticilik uygulamaları, bugün şekerpancarı, tütün, tohum, makarnalık buğday, şaraplık üzüm, maltlık arpa, şerbetçiotu, Marmara Bölgesi'nde yoğunlaşmak üzere sanayi tipi domates, Antalya ve Muğla Bölgesi'nde kesme çiçekçilik, Niğde ve Nevşehir Bölgesi'nde patates, Ege ve Akdeniz Bölgelerinde meyve ve sebze, İzmir, Balıkesir, Afyon, Konya, Çorum, Adapazarı gibi illerde tavukçuluk, son yıllarda Bolu, İzmir, Manisa, Van gibi bir çok ilde hindi üreticiliği ve son olarak besicilik ve süt üreticiliğinde görülmektedir (Saçlı, Tartıcı, 2011).

¹² Tarım sektörüne girdi sağlayan endüstrilerde sermaye yoğunlaşmasına örnek olarak dünya böcek ilacı piyasasının %60'ına, tohum piyasasının %23'üne ve genetiği değiştirilmiş tohum piyasasının neredeyse tamamına AstraZeneca, Dulpont, Maontanto, Novartis ve Aventis olmak üzere sadece beş firmanın elinde olması verilebilir. Ürün piyasalarında yoğunlaşma bakımından ise Cargill firması dünya tahıl taşımacılığı ve dağıtımının %80'ini elinde bulundurmaktadır (Ulukan, 2009: 65). Her ne kadar sermaye yoğunlaşması bazı endüstrilerde ölçek ekonomilerinden yararlanarak ortalama maliyetlerin düşmesi yoluyla piyasanın etkin işlenmesine katkıda bulunabilirse de diğer

tarafından rekabeti düşürerek fiyat yapışkanlığı ve denetimi yoluyla etkinliği bozucu etki yaratmaktadır. Özellikle piyasalarda çok uluslu firmaların egemenliğinin bulunduğu endüstriyel yapılarda etkinliği bozucu fiyat etkisi daha fazla olmakta ve ithalatçı geliştirmekte olan ülkeler döviz yetersizliğine bağlı önemli üretim ve gelir kayıpları yaşamaktadırlar (King, 2001: 1-2).

¹³ Bu gelişmeler gıda ürünlerinin kimyasal ya da fiziksel işlenmesi sonucunda daha uzun süreli saklanabilmesi, gelişmiş paketleme sistemlerinin devreye sokulması ve özellikle organize taşıma ve saklama olanaklarının geliştirilmesi üzerine yoğunlaşmakta ve küresel ölçekli firmalara daha geniş pazarlarda ürün satma olanağı tanımaktadır (Başaran, 2008: 78).

¹⁴ Feodal güce ait toprakların köylü emek gücü kullanılarak ve köylülere ait aletlerle ekimine dayanan, tarımsal artığın maledinilmesinde iktisat dışı yöntemleri de içinde barındıran angarya (corvé) emeğin kullanımına dayalı iktisadi yapı.

¹⁵ Lenin (1988: 171-172) emek hizmeti sisteminde angarya iktisadının nitelikleri ile kapitalist çiftçilik sisteminin en çeşitli ve eşi görülmemiş biçimde iç içe geçmiş olduğunu belirtmektedir. Kapitalizme geçişte böylesine farklı ve hatta karşıt iktisat sistemlerinin çatışma ve çelişkiye yol açması oldukça doğal karşılanabilir.

¹⁶ Bazı tarımsal ürünler için makina kullanımı yerine “el hasadının” ürün kaybını düşürerek toplam ürün miktarı üzerinde etkili olması hane halkı emeğine olan talebin artmasına sebep olmaktadır.

¹⁷ Küçük üreticilerle tütün ve domates yetiştiriciliği için yapılan sözleşmeli üreticilikle ilgili saha çalışmaları için bkz Başaran (2008), Ulukan (2009).

¹⁸ Özçelik vd., (1999: 26) çeşitli tarımsal ürünler için yapmış oldukları çalışmada, sözleşme kapsamında Amerikan tipi tütün üreten üreticilerin %100’ünün sözleşme koşulları üzerinde herhangi bir etkilerinin olmadığını ve sözleşmelerin tamamen tek yanlı olarak firma tarafından hazırlandığını tespit etmişlerdir.

¹⁹ Türkiye ve ABD tarımında sözleşmeli üretim koşullarını ortaya koyan bir çalışmada, Türkiye’de şekerpancarında sözleşmeli üretim yapan üreticiler arasında 30 kişilik üretici grubuyla yapılan mülakatta grup üyesi üreticilerin birbirlerinin çıkar ve sorumlulukları ile ilgilenmedikleri ve grup liderlerinin ürün işleyici firma temsilcisi gibi davranmalarından hoşnut olmadıkları belirlenmiştir. Yine aynı mülakat verilerine göre üreticilerin %95’i ABD’deki gibi kendileri adına pazarlık yapacak bir kooperatifin organize edilmesini arzu etmektedirler (Rehber, 2000: 19).

²⁰ 2006 tarihli 5488 sayılı Tarım Kanunu’nda yer alan tarımsal üretim sözleşmesinin hukuksal açıdan atipik oluşu ve “akit yapma serbestisine” müdahaleyi içeren özelliği ile ilgili olarak bkz. Kılıç, Bor (2009: 111-112).

²¹ Özçelik vd., (1999: 22) çeşitli tarımsal ürünler için yapmış oldukları çalışmada, sanayi tipi domates için yapılan sözleşmeler kapsamında konserve fabrikalarının sözleşme yaptıkları domates üreticilerine belirli sorumlulukları getiren yazılı sözleşmeyi imzalatılmakla kalmayıp, özellikle avans, ayni ve nakdi yardımlar yapıldığı durumlarda üreticileri borçlandırıp bunun için borç senedi düzenlediklerini belirtmektedirler.

²² Üretim sürecinde sermayeye bağımlılığın en çarpıcı göstergesi olarak gen yapısı değiştirilmiş endüstriyel tohum kullanımının yarattığı bağımlılık koşulları verilebilir. Bu konuda geniş ve ayrıntılı bilgi için bkz. Özkaya (2008). Yine bu konuda domates üretiminde örnek olay için bkz. Müftüoğlu, Ulukan (2010: 182).

²³ Sözleşmeli üretimi düzenlemeye dönük olarak devletin yayınlamış olduğu tebliğlerde firmalar lehine hükümler dikkati çekmektedir. Örneğin 23420 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan tebliğin 4. maddesi (m) bendine göre; “don, kuraklık, deprem, sel, kasırga gibi doğal afetlerin ilgili resmi makamlardan alınacak raporlar ile bilgilendirilmesi halinde alıcının üreticiden tazminat talep edemeyeceği, grev, lokavt, işletmede meydana gelen önemli teknik arıza veya iflasın, ilgili resmi kuruluş raporu ile belgelendirilmesi halinde ise üreticinin, alıcıdan tazminat talep edemeyeceği” belirtilmektedir. Bu durum koşulların subjektif bir biçimde firmalar lehine değerlendirilmesinin bir örneğidir. Zira doğal afetler vb olaylar üreticinin ya da firmaların kontrolünde olmamakla birlikte grev, lokavt, iflas ya da teknik arıza sadece firma politikalarıyla ilgilidir. Aynı maddenin (e) bendinde ise (m) bendinde gerekçe doğal afet sonucu oluşan durumlarda üreticinin ürününü üçüncü kişilere satamayacağı belirtilmektedir. Bu durumda mücbir sebep oluştuğunda üreticinin elindeki ürünü değerlendirme şansı elinden alınmış olmaktadır (Aydın, 2007: 95). Yine 2006 tarihli 5488 sayılı Tarım Kanunu’nun 13. maddesine dayanılarak hazırlanan Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin 4. fıkrasının (ş) bendine göre “*Üreticinin ve alıcının, sözleşmenin hüküm ve şartları ile sözleşmeye ek teşkil eden her türlü belgeyi her ne şekilde olursa olsun herhangi bir üçüncü şahsa vermeyeceğinin*” sözleşmede yer alması zorunludur. Bu hükümle alıcı binlerce üretici ile yaptığı sözleşme sayesinde piyasa hakkında tam bilgiye sahip iken, üretici komşu işletme sahibinin dahi hangi koşullarda sözleşme yaptığını bilememektedir. Böylece üreticinin bilgiye erişimi sınırlandırılmakta, süreç üzerindeki denetimi asgari düzeye indirilmektedir (Kılıç, Bor, 2009: 114-115).

²⁴ ABD gibi kapitalist tarımın egemen olduğu bir ülkede dahi Iowa ve Nebraska’da hububat üretiminde sermaye yoğunlaşması sonucunda sözleşmeli üretim yapan işletmelerde orta ve küçük işletmeler aleyhine farklılaşmaların ortaya çıkacağı tahmin edilmiştir (Edleman, 2006: 115). Ayrıca borçluluk ilişkisine bağlı olarak tarımsal üretimden kopuş ve sınıfsal konumun zorunlu değişimine yönelik bir örnek olay için bkz. Ulukan (2009: 258).

²⁵ Sultaniye’de görüşme yapılan üreticilerin %97’sinin borçlu olması borç ilişkisinin yoğunluğu konusunda dikkat çekici bir veridir (Ulukan, 2009: 262). Sözleşmeli üretime konu diğer ürünlerde de önemli oranda üreticinin kredi kurumları veya firmalarla borçluluk ilişkisi içinde olduğu; grup sözleşmesi uygulamasının da üreticilerin firmayla olan borç ilişkilerinin düzenlenmesinde kullanılabildiği bilinmektedir (Özçelik vd., 1999).

²⁶ Sürekli işçiler genellikle kahya, şoför, bekçi, çoban gibi faklı işlerde çalışmakta ve belirgin bir işbölümü olmadan her iş için kullanılabilmektedirler (Ulukan, 2009: 255).

KAYNAKÇA

Aydın, B. (2007) “Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli”, **Ekonomik Yaklaşım**, 65(18), 91-105.

Aydoğuş, O. (2010) “Türkiye Tarımında Çözülme”, **İktisat ve Toplum Dergisi**, 1, 46-57.

- Başaran, K.E. (2008) **Petty Agricultural Production and Contract Farming: A Case In Turkey**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Bernstein, H. (2009) **Tarımda Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, (Çev. O. Köymen), İstanbul: Yordam Kitap.
- Bor, Ö. (2011) “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Tütün”, **Mülkiye Dergisi**, XXXV(270), 65-91.
- Boratav, K. (2009) “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, **Mülkiye Dergisi**, XXXIII(262), 9-24.
- Büke, A., K. Gökdemir (2010) “Günümüz Kapitalist Tarımında Küçük Meta Üretimi ve Toprak Mülkiyeti İlişkisi”, **Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri**, (Yay. Haz.: S. Bayramoğlu), Ankara: Memleket Yayınları.
- Edleman, P.R. (2006) “Farm Characteristics of Contract Speciality Grain Producers”, **Journal of Sustainable Agriculture**, 29(1), 95-117.
- Friedman, H. (1978) “World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labour”, **Comparative Studies in Society and History**, Cambridge University Press, 545-586.
- Friedmann, H. (2005) “From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes”, **Research in Rural Sociology and Development**, 11, 227-264.
- Günlü, H. (2012) **Arazi Toplulaştırması: Türkiye**, Kalkınma Bakanlığı Kabul Edilmiş Uzmanlık Tezi, Ankara.
- Hazine Müsteşarlığı (2011) Uluslararası Doğrudan Yatırım Verileri Bülteni-Şubat 2011, http://www.ekonomi.gov.tr/upload/F58C98E2-D8D3-8566-4520973065B138FF/Aralik_2010.pdf, (Erişim tarihi: 28.11.2012).
- İlkkaracan İ., İ. Tunalı (2011) “Agricultural Transformation and the Rural Labor Market in Turkey”, in (Karapınar, B, F. Adaman, G. Özerten) (eds.), **Rethinking Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy**, New York: Nova Science Publishers, 105-148.
- Key, N., D. Runsten (1999) “Contract Farming, Smallholders, and Rural Development in Latin America: The Organization of Agroprocessing Firms and the Scale of Outgrower Production”, **World Development**, 27(2), 381-401.

- Keyder, Ç. (1988) “Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi (1946-1960)”, **Türk Sosyal Bilimler Derneği**, Ş. Pamuk ve Z. Toprak (Der.), Ankara: Yurt Yayınları, 18, 163-175.
- Keyder, Ç., Z. Yenal (2011) “Agrarian Change Under Globalisation: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture”, **Journal of Agrarian Change**, 11(1), 60-68.
- Kılıç, İ., Ö. Bor (2009) “Sözleşmeli Tarım, Devlet ve Hukuk”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 86, 102-120.
- Kıymaz, T., Y. Saçlı (2008) **Tarım ve Gıda Ürünleri Fiyatlarında Yaşanan Sorunlar ve Öneriler**, DPT, Ankara.
- King, L.J. (2001) “Concentration and Technology in Agricultural Input Industries”, **USDA Agricultural Information Bulletin** No: 763, www.ers.usda.gov. (Erişim Tarihi: 12/06/2012).
- Lenin, V.İ. (1988) **Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi**, (Çev. S. Aydoğdu), Ankara: Yiğit Ofset.
- Lenin, V.İ. (1996) **Tarımda Kapitalizm**, (Çev. S. Güvenç), Ankara: Sol Yayınları.
- Luxemburg, R. (1986) **Sermaye Birikimi**, (Çev. T. Ertan), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Mc Michael, P. (2009) “A Food Regime Genealogy”, **The Journal of Peasant Studies**, 36(1), 139-169.
- Minot, N.W. (1986) “Contract Farming and Its Effect on Small Farmers in Less Developed Countries”, **Working Paper** No: 31, Department of Agricultural Economics, Michigan State University.
- Müftüoğlu B.G., U. Ulukan (2010) “Sanayiden Tarlaya Değişim İlişkisi: Sözleşmeli Üretim/Çiftçilik ve Mülksüzleşme”, **Toprak Mülkiyeti Sempozyum Bildirileri**, (Yay. Haz.: S. Bayramoğlu), Ankara: Memleket Yayınları.
- Neocosmos, M. (1986) “Marx’s Third Class: Capitalist Landed Property and Capitalist Development”, **The Journal of Peasant Studies**, 14(3), 5-44.
- Oral, N. (2006) **Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar**, Tarım Politikaları Yayın Dizisi No.6, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Oral, N. (2009) “Türkiye’de Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme”, **Mülkiye Dergisi**, XXXIII(262), 325-344.

- Özçelik, A., A. Turan, H. Tanrıvermiş (1999) **Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı ile Gelir Üzerine Etkileri**, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Özkaya, T. (2008) “Tohumda Tekelleşme ve Etkileri”, [www.ekolojistler.org/tohumda tekelleşme ve etkileri](http://www.ekolojistler.org/tohumda_tekelleşme_ve_etkileri) (Erişim Tarihi: 12 /10/2011).
- Painter, M. (1986) “The Value of Peasant Labour Power in a Prolonged Transition to Capitalism”, **The Journal of Peasant Studies**, 13(14), 221-239.
- Rehber, E. (2000) “Vertical Coordination in the Agro-food Industry and Contract Farming: A Comparative Study of Turkey and the USA”, **Policy Center**, Connecticut, **USA Research Report No: 52**, <http://www.fmpc.ucoo.edu> (Erişim Tarihi: 18/06/2012.)
- Saçlı, Y., N.B. Tartıcı (2012) “Sözleşmeli Üretim Modelinin Tarım Sektöründe Uygulanması Üzerine Bir İnceleme”, **Uluslararası Tarım Gıda ve Gastronomi Kongresi**, 15-19 Şubat, Antalya.
- Teoman, Ö. (2001) “Türkiye Tarımında Kapitalizm Tartışmalarına Bir Katkı”, **Gazi Üniversitesi, İ.İ.B.F Dergisi**, 3(3), 41-60.
- TÜİK (2011) **Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmelerde (Hane Halkı) Anketi Sonuçları**, Ankara: TÜİK.
- TÜİK (2011) **Hane Halkı İşgücü Anketleri**, Ankara: TÜİK..
- Ulukan, U. (2009) **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Windfuhr, M., J. Jennie (2005) “Food Sovereignty Towards Democracy in Localised Food Systems”, www.itdgpublishing.org.uk, (Erişim Tarihi: 18/05/2012).
- Winson, A. (1990) “Capitalist Coordination of Agriculture: Food Processing Firms and Farming in Central Canada”, **Rural Sociology**, 55 (3), 376-394.
- Yenal, Z. (2001) “Türkiye’de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması”, **Toplum ve Bilim**, 88(Bahar), 33-54.
- Yıldırım, A.E. (2010) “Tarımsal Krediler Çok Can Yakacak”, www.tarimdunyasi.net, (Erişim Tarihi: 16/12/2011).